

ПИТАННЯ БІОГРАФІСТИКИ

Інна СТАРОВОЙТЕНКО

Епістолярна та мемуарна спадщина Є. Х. Чикаленка на сторінках «Українського історика»

У статті поданий історіографічний огляд використаної і опублікованої на сторінках часопису «Український історик» епістолярної та мемуарної спадщини відомого громадського діяча кінця XIX – початку XX ст., видавця, мемуариста, добровольника Євгена Чикаленка. Значну цінність мало і оприлюднення на сторінках журналу листів 1920-х рр. до Є. Чикаленка в еміграцію з України вченого-літературознавця, академіка ВУАН, його близького приятеля С. Єфремова, що в умовах малодоступності інших джерел, які стосувалися цих відомих постатей, відігравали важливу роль для з'ясування обставин життя і діяльності С. Єфремова в умовах радянської дійсності і містили окремі дані про Є. Чикаленка, його життя і діяльність в еміграції.

Лише з розсекреченням особових фондів та спецфондів вітчизняних архівів стала доступною та почала широко вводитись у науковий обіг епістолярна спадщина відомих історії постатей. Нові, закриті раніше для дослідників, джерела повернули тисячам забутих творців української історії їхні справжні імена та відвели у літописі минулого належне їм місце.

Серед забутих, непопулярних у заідеологізованій радянській історіографії персонажів і колоритна постать Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861–1929), відомого в українських колах громадського діяча, мемуариста, благодійника, землевласника-новатора, видавця щоденної української газети «Рада» та епістолографа, який залишив своїм нащадкам кількатисячну спадщину листів, відправлених та отриманих ним протягом життя. Його кореспондентами та адресатами були відомі письменники, науковці, видавці, артисти, політики, а тому це листування можна назвати справжнім скарбом у дослідженні багатьох маловідомих сюжетів історії національного відродження початку XX ст., доленосних подій української революції та державотворення, які часто у листах описувалися очевидцями або учасниками та супроводжувалися їхнім аналізом та прогнозами. Вони містили факти, які давали можливість реконструювати хід окремих історичних подій, часто неповторну інформацію, відсутню в інших джерелах, зокрема, просопографічну про особисті якості, вдачу, внутрішній світ, настрої авторів листів. У листуванні часто віддзеркалювався спектр та риси української ментальності, взаємостосунки між відомими людьми, вплив на них конкретних подій.

Старовойтенко Інна Михайлівна, археограф Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.

Листування Є. Х. Чикаленка стали активно вводити у науковий обіг та публікувати в Україні лише на початку 1990-х рр. С. Білокінь опублікував 7 листів Є. Чикаленка до Є. Лукасевича, виявлених ним в архіві-музеї ім. Д. Антоновича Української Вільної Академії Наук (далі – УВАН) у Нью-Йорку. В українських періодичних виданнях Н. Миронець опублікував листування Є. Чикаленка з В. Винниченком до 1912 р. включно, листування за 1917 р. із А. Ніковським, П. Стебницьким та В. Винниченком. Також побачили світ листи Є. Чикаленка до Д. Мордовця, Д. Яворницького, В. Липинського та листи до Є. Чикаленка періоду еміграції від В. Винниченка.

Першим же протоптав єдину за багато десятків років дослідницьку стежку до цього дорогоцінного скарбу українського джерелознавства ще у 1970-ті рр. «Український історик»¹. На сторінках часопису опубліковано листи до Є. Чикаленка 1920-х років від відомого вченого, літературознавця, академіка ВУАН С. Єфремова², які протягом багатьох років були єдиним джерелом для відтворення занять, загальних настроїв кореспондента і частково його адресата у складні для обох роки. Цю цінну кореспонденцію виявив та упорядковував до друку колишній колега С. Єфремова по роботі у Всеукраїнській Академії Наук Володимир Варлаамович Міяковський. Він скопіював листи з оригіналів, зробив їх археографічний опис, вказавши особливості їх написання, гату-

¹ «Український історик» – журнал Українського Історичного Товариства, виходить з 1963 р. (Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен). Фундатор і головний редактор Любомир Винар.

² Міяковський В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка // Укр. історик. – 1973. – Ч. 3–4. – С. 39–40; 1974. – Ч. 1–3. – С. 187–198; 1975. – Ч. 1–2. – С. 136–143; 1975. – Ч. 3–4. – С. 112–119.

нок та розмір паперу, частково підготував науково-довідковий апарат.

Упорядник звірив зміст листа С. Єфремова за 29–30 червня 1925 р. зі змістом «Спогадів» Є. Чикаленка та визначив, які зауваження відхилив їх автор, а які поправки зробив. Проте дослідник не встиг закінчити всієї праці над листами, її завершив та опублікував листи у 1973–1975 рр. під своєю редакцією Марко Антонович у кількох номерах «Українського історика». Публікація складалася з 19 листів та листівок, які охоплювали період від травня 1922 р. до кінця лютого 1928 р. Упорядники допускали, що були листи і після лютого. Але Є. Чикаленко у листі до С. Стечишина за 9 квітня 1929 р.³ писав, що йому через підозри за листування з-за кордоном перестав писати з України С. Єфремов, і він йому також не писав, щоб не наражати приятеля на неприємності, а тому, очевидно, початок 1928 р. став кінцем довготривалого листування.

Як стає відомо з передмови, оригінали опублікованих листів зберігаються у архіві Є. Чикаленка в архіві-музеї ім. Д. Антоновича УВАН, і упорядник пояснював, як архів Євгена Харлампійовича потрапив до Нью-Йорка: його сюди передав із Німеччини професор П. Фенденко. Він же його отримав від дочки Чикаленка – Ганни Чикаленко-Келлер, яка проживала у Тюбінгені (Німеччина), на момент передачі була тяжко хворою і знаходилася у притулку для безнадійно хворих. На початку 1960-х років, коли архів потрапив до Нью-Йорка, тут В. Міяковський виявив кореспонденцію С. Єфремова і почав готувати її до друку.

Опубліковані листи містять цікаву інформацію про умови життя академіка Сергія Олександровича Єфремова (1876–1939) в радянській Україні. У той час він працював у ВУАН, займався літературознавством і знайшов, незважаючи на життя «вола під обухом», широке поле для своєї наукової діяльності та реалізації. Інтенсивно працював над серією академічних видань та шукав видавців для своїх наукових праць.

У листах згадувалися спільні знайомі та їхні долі. Кореспондент писав про рідні обом мастки Є. Чикаленка у Києві та Кононівці, про зміну їхнього зовнішнього вигляду та зубожіння. Повідомляв про життя синів Чикаленка – Петра та Івашка, які залишилися в Україні, їхня доля дуже турбувала і викликала глибокі переживання у Євгена Харлампійовича. Смуток та тривогу викликали у обох арешти або смерть спільних знайомих.

Окрему увагу у листах приділено обговоренню «Спогадів» Є. Чикаленка, які він публікував з 1924 р. в українській газеті «Свобода» (США), а потім почав готувати до видання окремими книжками. У листах С. Єфремов допомагав мемуаристові відтворювати події, факти, історичні сюжети. Євген Харлампійович не міг тривалий час із Києва отримати свої рукописи, а тому частину «Спогадів» довелося відновити по пам'яті та просити у приятелів допомоги. Очевидно, С. Єфремов був одним із перших помічників, бо у листах саме цьому сюжету відведено чимало місця.

³ ЦДІА, м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 2429, арк. 22 зв.

Також у листах кореспондент дав оцінку «Спогадам», які вийшли друком у львівській видавничій спілці «Діло». Він писав, що прочитав їх із хвилюванням, так, ніби пережив все, описане у них, знову, але зробив по їх змісту багато критичних зауважень. У розлогіму листі, оригінал якого зайняв 20 сторінок, і який кореспондент назвав «дружньою товариською розмовою з приводу прочитаного», він зробив 33 поправки у фактах, датах, суб'єктивних оцінках⁴. Але після зроблених у листі зауважень підкреслював, що його поправки, протилежні погляди на окремих осіб, які фігурували у «Спогадах», ніяк не впливали на їхні взаємостосунки, якими він дуже дорожив і називав синівсько-батьківськими. С. Єфремов писав у листі від 5 серпня 1925 р.: «Те, що на деякі події й на деяких людей я дивлюся (і дивився) іншими, ніж Ви, очима – не заважає (і не заважало) мені глибоко Вас шанувати і сердечно-істинно сказав би: «серцем синовським» – любити. Багато – Ви сами це знаєте – з Вами пережилося незабутнього, що в'яже людей навіки і не залежить від хвилиних настроїв»⁵. У цілому ж давав «Спогадам» позитивну оцінку, схвалював мемуарну працю Є. Чикаленка, так як передбачав, що, можливо, саме по них майбутнім дослідникам доведеться писати літопис минулого.

У листах згадувалося багато відомих і згодом забутих постатей, спільних знайомих. Кореспондент писав про мученицьку смерть у Києві від анемії П. Стебницького, про злиденне життя на селі багаторічного завідувача книгарні «Київської старовини» В. Степаненка. Із листів стає відомо, що останній також писав у той час свої «Спогади» про книгарню. Є згадки про В. Леонтовича, В. Винниченка, М. Грушевського, О. Лотоцького, М. Садовського, С. Дністрянського, про арешт О. Корчака-Чепурківського.

У листах широко відображена і науково-видавнича діяльність С. Єфремова. Кореспондент постійно інформував адресата про те, над чим він працював у той чи інший рік, з яким настроєм та результатом, перераховував теми і назви своїх праць та писав про пошуки місця для їх видання, адже в Україні видавництва «на тонку пряли». Тому доводилося шукати місце видання за кордоном і тривожно чекати відповіді від видавця.

У листах передається настрій кореспондента. Він із іронією писав, що життя в радянській Україні йому здавалося відбитком сатиричних шаржів М. Салтикова-Щедріна, і попереджав, що їм не буде можливості у листах спілкуватися широко, а доведеться користуватися дореволюційною езоповою мовою. С. Єфремов відривався від сумних реалій навколишнього життя невтомною працею. Він писав, що працював постійно «як у плузі», день і ніч та часто був незадоволений обсягом зробленого. Тому, коли йому пропонували емігрувати у 1922 р. до Берліна, він цю пропозицію сприйняв неохоче, бо мав багато науково-творчих планів, знайшов поле

⁴ Міяковський В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка // Укр. історик. – 1974. – Ч. 1–3. – С. 194–203.

⁵ Там само. – 1975. – Ч. 1–2. – С. 137.

для їхньої реалізації і писав, що свого життя за кордоном не уявляв⁶.

Опубліковані листи оснащені науково-довідковим апаратом, широким, як на той час, коментарем, але розширення джерельної бази досліджень в Україні дає можливість ці коментарі доповнити, додати інформацію про невстановлених осіб. Це можна зробити насамперед завдяки виявленій в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського кореспонденції Є. Чикаленка цього ж періоду до С. Єфремова⁷. У фонді 257 виявлено 25 її одиниць, які були відповідями на опубліковані «Українським істориком» листи. Їх можна вважати поки що найбільш хронологічно повним джерелом в Україні для відтворення фактів про умови життя Євгена Харлампійовича в еміграції. Ці листи упорядковуються автором даної розвідки до публікації, вони доповняють науково-довідковий апарат листів, опублікованих 30 років тому, та відтворюють епістолярний діалог двох близьких приятелів до кінця їхнього спілкування. Дані про невстановлених осіб можна також почерпнути із особових справ студентів та викладачів Української Господарської Академії у Подєбрадах, що зберігаються у фонді 3795 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Є. Чикаленко у листах ділився з адресатом своїм настроєм, просив допомоги у пошуках рукописів, консультувався з С. Єфремовим по змісту «Спогадів», широко описував у листах свої заняття, еміграційне оточення та атмосферу, яка панувала тут. Значну увагу у листах приділено дискусії з приводу зауважень С. Єфремова, так як з деякими він не погоджувався, зокрема, оцінкою С. Єфремовим висвітленої ним у «Спогадах» постаті Б. Грінченка. Є. Чикаленко пояснював, що про всіх персонажів своїх мемуарів він писав у пом'якшеному тоні, бо всі образи та викликані ними переживання вже пригупилися часом, а тому він намагався про всіх писати об'єктивно, так, як було насправді.

Як свідчать листи, Є. Чикаленко також мав з виданням проблему: він шукав добросовісне видавництво для своїх «Спогадів», яке б йому заплатило за працю, адже це було його єдине джерело фінансування для проживання на чужині. Він сподівався видати «Спогади» і в Україні заходами сина Петра, який працював у Держвидавві, а С. Єфремова просив відредагувати відповідно до радянських умов. Адресати обмінювалися і літературою: Є. Чикаленко, працюючи у Термінологічній комісії УГА, просив С. Єфремова прислати йому академічні словники, яких йому бракувало, і які стали основним «знаряддям праці» в Подєбрадах, а сам, у свою чергу, відслав все, що видавала українська еміграція.

Крім цієї цінної публікації з епістолярію Є. Чикаленка, авторами «Українського історика» використовувалися і сюжети з інших листів до Є. Чикаленка та його «Щоденника»⁸. Ще у 1969 р. Л. Винар у великій розвідці

«Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім. Т. Шевченка»⁹ зупинився на конфлікті голови з Товариством у 1913 р. і для повноти відображення цього сюжету послався на записи Є. Чикаленка, який був очевидцем і учасником подій. Є. Чикаленко описував у своєму «Щоденнику» події, спровоковані конфліктом. Л. Винар також увів у науковий обіг надзвичайно важливий та цінний для в'яснення багатьох нюансів конфлікту лист М. Грушевського до Є. Чикаленка, датований 23 серпнем 1913 р. Він подав із листа найбільш яскраві і влучні цитати для висвітлення підґрунтя конфлікту.

Л. Винар назвав сюжети із мемуарів Є. Чикаленка про події 1913 р. у НТШ об'єктивним джерелом для всебічного висвітлення обставин та наслідків конфлікту в НТШ, адже саме завдяки їм вдалося реконструювати перебіг подій у багатьох маловідомих деталях, оскільки в офіційних протоколах засідань Товариства збереглася лише узагальнююча інформація. Л. Винар писав, що у «Щоденнику» Є. Чикаленко описав події, спровоковані конфліктом: свою поїздку до Львова та переговори із галицькими нотаблями, хід загальних надзвичайних зборів НТШ 26 грудня 1913 р. та результати всіх заходів дипломатичної місії київських членів Товариства, яких уповноважили вимагати сатисфакції Михайлові Сергійовичу та опротестувати проект нового статуту НТШ, який обмежував повноваження членів Товариства з великої України.

Матеріали з епістолярної та мемуарної спадщини Є. Чикаленка автор цієї статті назвав об'єктивним джерелом для дослідження подій у НТШ 1913 р. з таких причин: у Є. Чикаленка не було тісних приятельських стосунків із М. Грушевським, «Щоденник» при підготовці до публікації широко не обговорювався сучасниками, у його зміст не вносилися суб'єктивні поправки. Отже, все Є. Чикаленко писав від себе, і це дало підстави, виходячи з характеру його стосунків із М. Грушевським, вважати інформацію Є. Чикаленка об'єктивною. У названій розвідці автор відобразив роль Є. Чикаленка у цих подіях, його наполегливість у відстоюванні репутації Михайла Сергійовича та вимогах сатисфакції від його противників.

Ширше висвітлений конфлікт у статті «Михайло Грушевський і загальні збори НТШ у 1913 році (3 архівних матеріалів)»¹⁰ Л. Винара, вміщеній у номері «Українського історика» з нагоди 50-ліття смерті М. С. Грушевського. Автор супроводив свою розвідку документальними додатками, у яких опублікував лист М. Грушевського до Є. Чикаленка, який передрукований зі «Щоденника» Є. Чикаленка¹¹. Про цей лист, як і про уривки з полемічних памфлетів проти М. Грушевського, Л. Винар писав як про джерела «винятково важливі для вивчення

⁹ Винар Л. Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім. Шевченка // Укр. історик. – 1969. – Ч. 1–3. – С. 5–46.

¹⁰ Винар Л. Михайло Грушевський і загальні збори НТШ у 1913 році (3 архівних матеріалів) // Укр. історик. – 1984. – Ч. 1–4. – С. 64–81.

¹¹ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – С. 387–390.

⁶ Там само. – 1973. – Ч. 3–4. – С. 155–156.

⁷ ІА НБУВ, ф. 257, оп. 5, спр. 140, 141, 142.

⁸ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – Львів: «Червона калина», 1931. – 496 с.

правдивої історії НТШ в тому часі діяльності М. Грушевського в Галичині, а також для зрозуміння моральної атмосфери у Львові напередодні і під час річних зборів Товариства»¹². Саме лист М. Грушевського, написаний під свіжим враженням від подій, став цінним документом для трактування основних причин конфлікту.

М. Грушевський писав, що в його основі лежали не стільки особисті претензії до нього, скільки політичні мотиви. Він бачив, що за членами НТШ, які організували цю полемічну кампанію проти нього, стояли політичні сили із Народного Комітету. Саме його М. Грушевський вважав основним провокатором конфлікту. Він писав, що галицькі політики хотіли таким чином витіснити його з Галичини і розв'язати собі руки для ведення угодовської політики з польським урядом, яку Михайло Сергійович засуджував і критикував галичан за опортунізм.

У листі М. Грушевський повідомляв, що всі заходи в Галичині проти нього носили політичний відтінок і були спрямовані на те, щоб «сприкрити мені так Галичину, щоб справді плюнув на все і втік з неї без оглядки»¹³. Очевидно, що М. Грушевський погоджувався залишити головування у Товаристві і переїхати до Києва. Можливо, він це рішення прийняв під впливом поради Є. Чикаленка, висловленої у кількох листах, адресованих з метою моральної підтримки Михайла Сергійовича.

Кореспонденція Є. Чикаленка до М. Грушевського за 1897–1914 рр. виявлена у ЦДІА м. Києва у фонді Грушевських – 1235 (оп. 1, справа 822), де є і кілька листів, присвячених конфлікту у НТШ у 1913 р. Ці листи доповнюють згадані матеріали даними про першу реакцію Є. Чикаленка, як київського члена НТШ, на анонімну брошуру, розіслану напередодні зборів НТШ 29 червня 1913 р.¹⁴ Він називав її у листі несправедливою, писав, що вона його до глибини душі обурила і вразила, та запитував, яким чином газета «Рада», яку Є. Чикаленко у той час видавав, мала захистити Михайла Сергійовича від цього ганебного пасквілю. На це запитання М. Грушевський у листі 23 серпня відповідав: «Не треба мене «особисто» брати в оборону перед клеветами, котрими войовано при тім [...], але мусите запротестувати проти переносування боротьби політичної против противних гадок на ґрунт товариства такого важного, збудованого поколіннями з гал[ицької] і рос[ійської] України ріжних партійних напрямів – дискредитувати його, ставити його результати на карту»¹⁵.

Є. Чикаленко в одному з листів, присвяченому кон-

флікту в НТШ, давав свою оцінку місії М. Грушевського в українській історії¹⁶. Він писав: «Ви знаєте, що я завжди говорю широко, часом, в ущерб своїм відносинам з людьми, якими я дуже дорожу. Тому будьте певні, що я кажу не компліменти Вам. Ви така величина, що все Товариство з гуздом не вартє Вас; Ви і без Т-ва можете зробити далеко більше цінного, ніж Т[оварист]во все»¹⁷. А тому радив в інтересах тієї ролі, яку М. Грушевський мав ще виконати перед Україною, залишити головування у Товаристві.

Євген Харлампійович мав дипломатичну вдачу, а тому часто виступав справедливим арбітром у громадських конфліктах. У даній ситуації він радив адресатові не вступати у боротьбу зі своїми противниками, не використовувати їх примітивних засобів і не витратити на безглузду полеміку здоров'я, яке «для нас дуже, дуже потрібне». Є. Чикаленко писав у листі 28 липня: «Ви потрібні як науковий чоловік, ще потрібніші як публіцист, як політик, який має ясний, глибокий розум і сталеву логику»¹⁸. Кореспондент вважав самоприниженням для М. Грушевського відповідати на заходи опозиції своїми заходами, тому що «Ви вище всіх головою і повинні так і триматись»¹⁹. Запевняв, що противники згодом зрозуміють, кого втратило Товариство в його особі, і проситимуть його повернутися, і тоді Михайло Сергійович отримає змогу диктувати свої умови. Працювати ж в оточенні неприятелів він називав мукою, а тому пропонував залишити головування у Товаристві і витратити свої сили «на працю, яка проріже глибоку борозну в нашій історії»²⁰. Вказаний вище лист М. Грушевського до Є. Чикаленка та 3 листи Є. Чикаленка М. Грушевському наявні у фонді 1235 ЦДІА, м. Києва, сюжети яких присвячені конфлікту в НТШ 1913 р., опубліковані у щойно виданому 7-му томі з серії «Грушевськіяна» – «Михайло Грушевський. Наша політика»²¹ і доповнюють попередні дослідження інформацією з листів Є. Чикаленка.

Є. Чикаленко разом із В. Леонтовичем та В. Шеметом були делеговані у Львів на надзвичайні збори НТШ 26 грудня 1913 р. із вказаними вище вимогами. Про свою поїздку Є. Чикаленко писав і в листах до інших адресатів. Так, П. Я. Стебницькому повідомляв, що на засіданні київських членів НТШ присутні порадили М. Грушевському залишити головування у Товаристві. У листі 22 грудня 1913 р. до П. Стебницького Є. Чикаленко описував свою поїздку до Львова: «В результаті, ми всі троє винесли таке враження, що М[ихайлу] С[ергійовичу] треба подякувати збори, але в Н[аукове] Т-во не вертатись, бо це буде на шкоду всім: і йому, і товариству, і відносинам нашим з Галичиною»²².

¹⁶ ЦДІАК, ф. 1235, оп. 1, спр. 822, арк. 165–168 зв.

¹⁷ Там само, арк. 165–165 зв.

¹⁸ Там само, арк. 165 зв.

¹⁹ Там само, арк. 166.

²⁰ Там само, арк. 168 зв.

²¹ *Грушевський М. Наша політика*. – Нью-Йорк–Дрогобич: «Коло», 2003. – Т. VII. – С. 216–222.

²² ІР НБУВ, ф. III, № 52989.

¹² *Винар Л.* Михайло Грушевський і загальні збори НТШ у 1913 році (3 архівних матеріалів) // *Укр. історик*. – 1984. – Ч. 1–4. – С. 64.

¹³ Там само. – С. 77.

¹⁴ 132 листи, записки на візитних картках та 3 телеграми видатного громадського діяча і мецената, видавця журналу «Нова Громада», газети «Рада» Є. Х. Чикаленка до М. С. Грушевського. 1897–1914 рр. – ЦДІАК, ф. 1235, оп. 1, спр. 822, арк. 164–164 зв.

¹⁵ *Винар Л.* Михайло Грушевський і загальні збори НТШ у 1913 році (3 архівних матеріалів) // *Укр. історик*. – 1984. – Ч. 1–4. – С. 76.

Листи П. Стебницького до Є. Чикаленка свідчать, що він також був глибоко занепокоєний подіями в НТШ та їх наслідками. На його думку, це могло принести величезну шкоду національній справі, консолідації українців обох частин України, бо М. Грушевського називав «сполучителем Соборної України по обидва боки кордону». Передбачливий та глибокий аналітик, П. Стебницький також відчував у цьому конфлікті політичне підґрунтя. Він писав Є. Чикаленкові, що ці події були пов'язані з галицько-польською угодою, і боротьба галичан із професором стала наслідком бажання усунути українські впливи в Галичині. Він допускав: «Може професора як раз віддали на жертву угоді з поляками»²³.

П. Стебницький був занепокоєний тим, що «розлам українського національного тіла» принесе величезну шкоду українському руху та радість «істинно руським» та «істинно польським» політикам, бо Галичина перестане страшити перших, і вони зможуть легко справитися з «домашніми мазепинцями», а другим полегшить ведення політики з галицькими угодовцями. Тому він просив київських членів НТШ вжити всіх запобіжних заходів, щоб попередити цей трагічний розлам. За його прогнозами, результатом цього стане русифікація однієї частини і полонізація другої. У листі він застерігав: «Повна ліквідація галицького періоду, повне відокремлення наше (в особі М[ихайла] С[ергійовича]) від галицьких справ – шкодлива помилка»²⁴, називав вихід із Товариства київських членів крайньою і небажаною мірою. Він радив Є. Чикаленкові використати всі свої дипломатичні здібності, щоб урегулювати стосунки з галичанами. Галицьку ж перемогу київських членів П. Стебницький назвав, як і Є. Чикаленко, тимчасовою. Він писав у листі від 29 грудня 1913 р. про це так: «Хоч розколина і зашпарована, але, очевидно, тимчасово. І те, що професору таки треба зовсім покинути галицький ґрунт, і те, що відділ таки хоче провести свій статут, показує, що на якусь спільність інтересів з Галичиною надалі сподіватись трудно»²⁵. П. Стебницький запевняв, що якщо цей шлях доведе до повного розриву, то від цього буде гірше обом частинам України і він непоправно зашкодить справі її національного відродження.

Отже, конфлікт галицьких членів НТШ із М. Грушевським 1913 р. знайшов відображення і в мемуарній, і в епістолярній спадщині Є. Чикаленка. Детальні записи його, як очевидця подій, стали цінним джерелом для відтворення фактів у багатьох, невідомих з інших джерел, подробицях. Історики використали мемуари Є. Чикаленка для реконструкції подій, які супроводжували конфлікт і визначили їх як об'єктивне джерело. Подальше дослідження епістолярної спадщини Є. Чикаленка дає можливість доповнити написані сюжети новими даними, визначити ставлення самого Є. Чикаленка до конфлікту і особисто до постаті М. Грушевського та кампанії галицьких членів Товариства проти свого голови.

²³ ІР НБУВ, ф. 44, № 783.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само, № 786.

З листування Є. Чикаленка із П. Стебницьким видно, які оцінки та прогнози щодо його наслідків робив у своїх листах останній, як член Товариства з Петербурга. Як свідчать листи, ця резонансна подія його дуже вразила, і він її глибоко переживав.

І. Гирич у статті «М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-х рр. XX ст.»²⁶, яку опублікував «Український історик» у 1996 р., також згадував і цитував лист Є. Чикаленка до С. Єфремова за 23 липня 1907 р. Досліджуючи еволюцію суперечливих стосунків між цими двома відомими сучасниками, автор вказував, що їх іноді намагалися врегулювати треті особи, серед яких був і Є. Чикаленко. Саме він переконував у листі С. Єфремова у помилковості його рішення припинити своє співробітництво у 1907 р. із Львівським Науковим Вістником, яке, на його думку, послаблювало небагатий національний потенціал і сіяло розбрат між українцями. Євген Харлампійович у листі просив не перетворюватися на «гетманів Сьогобічної, Тогобічної України, Галичини і Буковини, що держаться принципу: «як не помоему, то я й хатку розвалю!»²⁷.

Крім мемуарів та епістолярію Є. Чикаленка, які використовувалися дослідниками-дописувачами «Українського історика», його постать також згадувалася у мемуарах, які публікувалися на сторінках часопису. Так, М. Єремійв, у минулому секретар Центральної Ради, у своїх спогадах «За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів)», які друкувалися в журналі у 1968 р.²⁸, писав, що з вибухом революції у Києві родина Є. Чикаленка стала тимчасовим центром українського політичного життя. Із його синами автор спогадів приятелював, а тому згадував про Левка і Петруся, їхню участь у подіях 1917 року. Він писав, що саме тоді познайомився зі старшими українцями – С. Єфремовим, Д. Дорошенком, П. Понятенком, М. Синицьким. Про самого Є. Чикаленка автор писав так: «Господар, Євген Харлампійович, був типовим представником старшого громадянства, яке залюбки імітувало Шевченка в старшому віці. Він був поважний, розважний, помалкуватий, дуже не любив пошани, але дуже любив меценатствувати, а особливо сприяти молодим талантам»²⁹.

Отже, на сторінках «Українського історика» всебічно висвітлювалась діяльність Є. Чикаленка, і хоча спеціальних досліджень йому не присвячувалося, але він фігурував тут і як адресат С. Єфремова, і як автор мемуарів, за якими дослідники відновлювали в подробицях історичні події та факти, і це ще раз підкреслює джерелознавчу цінність мемуарів та листів Є. Чикаленка, як багатоінформативного джерела для відтворення маловідомих сюжетів нашої окраденої історії.

²⁶ Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX - 20-х рр. XX ст. // Укр. історик. – 1996. – Ч. 1-4. – С. 142-187.

²⁷ ІР НБУВ, ф. 317, № 1454.

²⁸ Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів) // Укр. історик. – 1968. – Ч. 1-4. – С. 94-104.

²⁹ Там само. – С. 102.